

2 Slovo tvorba

2.1 Podstata tvoření slov

Slovo tvorbou (tvořením slov) označujeme a) lingvistickou disciplínu, b) předmět této disciplíny, tzn. 1. **tvoření slov** ve smyslu procesuálním, dynamickém a 2. výsledek slovo tvorných procesů, tedy utvářenost slov. **Tvoření slov je nejdůležitějším zdrojem rozšiřování slovní zásoby jazyka.** Centrum slovo tvorby představují plnovýznamové slovní druhy, neplnovýznamovými se proto zabýváme jen okrajově.

2.2 Slovo tvorné vztahy a prostředky

2.2.1 Fundace, motivace

Slovo, ze kterého je **utvořené** (fundované) slovo bezprostředně utvořeno, je jeho slovo **základové** (fundující). Základová a utvořená slova jsou vázána slovo tvornými vztahy formálními (**fundace** = jedno slovo se zakládá na druhém) a významovými (**motivace** = význam jednoho slova odkazuje na význam druhého). Na základě slovo tvorné motivace a podle procesu utvoření slova můžeme určit jeho obecný **slovo tvorný význam** (*ohřív-ač* – **prostředek k ohřívání**), který však nemusí být shodný s jeho významem lexikálním (*zelenina* – není vždy *zelená* látka).

Fundace a motivace mívají shodný směr, mnohdy však není zcela zřejmý a nelze jej určit jednoznačně. Pak lze uzнат fundaci/motivaci oboustrannou (*doma* ↔ *domů*) nebo paralelní (*soudce* ← *soud*, *soudce* ← *soudit*). Slovo fundované (motivované) je zpravidla formálně i významově složitější než slovo fundující (motivující), někdy tomu však bývá naopak (fundované substantivum *lov* je o morféme kratší než fundující sloveso

lovit). Fundované slovo samo může být také fundujícím pro další tvoření (létat → letadlo → letadlový).

Slova zakládající se na společném fundujícím slově tvoří slovotvorné řady a svazky. **Skupina slov vázaných společným vztahem fundace** (primární slovo základové a všechna přímo nebo zprostředkovaně na něm založená slova), majících tedy shodný kořen, **se nazývá slovotvorné hnízdo nebo slovní čeled'** (*seno – senný – seník – seníkový – Senovážný – senoseč...*).

2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant

Část slova společnou pro utvořené a základové slovo nazýváme **slovotvorný základ** (utvořená slova ho přebírají ze základových), všechny (formální) odlišnosti mezi nimi (včetně změn, ke kterým dochází v slovotvorném procesu) tvoří **slovotvorný formant**. Slovotvorný základ a formant vydělujeme při slovotvorném rozboru – zjišťujeme jím slovotvornou stavbu (strukturu) slov, která je dvojčlenná (na rozdíl od lineární morfémové stavby). Slovotvorným základem může být celé základové slovo (jedno nebo více) nebo jeho část, např.:

celé (kořenné) slovo: *dnes* → *dnešní*

kořen: *ryba* → *rybář*, *slza* → *slzný*

kořen s prefixem: *zahrada* → *zahrádka*, *nález* → *nálezné*, *záhada* → *záhadný*

kořen s kmenotvorným sufixem: *učit* → *učitel* (pozor, *t* je jednou koncovka infinitivu, podruhé součást slovotvorného sufixu *-tel!*), *jmenovat* → *jmenovací*

kořen se slovotvorným sufixem: *makový* → *makovec*, *rychlost* → *rychlostní*, *vášnivý* → *vášnivost*

kořen s kmenotvorným a tvarotvorným sufixem: *padl* → *padlý*, *tištěn* → *tištěný*, *nesouc* → *nesoucí*

kompozitum: *velkoměsto* → *velkoměstský*, *sladkokyseľ* → *sladkokysele*

kompozitum se slovotvorným sufixem: *lehkovážný* → *lehkovážnost*, *předozadní* → *předozadně*

dva kořeny (příp. více) – samotné nebo s afixy: *dlouhá doba* → *dlouhodobý*, *malý obchod* → *maloobchod*

2.2.2.1 Hláskové změny

Součástí slovotvorného formantu jsou také **hláskové změny (alternace)**, ke kterým při tvoření slov dochází. Bývají podmíněny sousedními

fonémy, příp. morfémy. Při alternaci se mění fonologická skladba slovtvorného základu nebo formantu – hlásky (příp. hláskové skupiny) odvozovacího základu se mění v hlásky (hláskové skupiny) fonologicky blízké. Hláskové alternace (viz 1.1.3) jsou kvalitativní (*smát se* → *smích*, *kniha* → *knížka*) a kvantitativní (*léto* → *letní*, *dar* → *dárek*), vznikové (*světlo* → *světelný*) a zánikové (*pes* → *psí*); ke vznikovým dochází tam, kde by po připojení afixu vznikla skupina tří (nebo více) konsonantů.

2.2.3 Slovtvorné afixy

Slovtvorné prefixy (viz 1.2.2.2) bývají totožné s předložkami (*v-*, *za-*, *od-*, *při-*, *po-*) i od nich odlišné (*roz-*, *vy-*, *pa-*, *pra-*), jsou neslabičné (*s-*, *z-*, *vz-*), jednoslabičné (*u-*, *na-*, *před-*), příp. dvouslabičné (*mimo-*, *proti-*). Prefixy končící konsonantem mívají (pro usnadnění výslovnosti) vokalizované podoby (*ve-*, *se-*, *ze-*, *nade-*, *roze-*).

Slovtvorné sufixy (viz 1.2.4.1) bývají neslabičné (*-k*, *-n*), jednoslabičné (*-ík*, *-tel*) i vícslabičné (*-telný*). Mnohé sufixy dnes chápeme jako jeden celek, i když diachronně vznikly kombinací více sufixů. Tak například adjektivum *volitelný* nemusíme zakládat na substantivu *volitel* a to na slovesu *volit*, ale můžeme je chápat jako odvozené (složeným) sufixem *-telný* přímo ze slovesa.

2.3 Slovtvorné způsoby a postupy

Nová slova se nejčastěji tvoří dvěma slovtvornými způsoby: **odvozováním** (derivací, 2.3.1) a **skládáním** (kompozicí, 2.3.2). Při odvozování vstupuje do slovtvorného procesu jedno základové (plnovýznamové) slovo. Při skládání se slovtvorného procesu účastní zpravidla dvě plnovýznamová základová slova (v češtině poměrně málokdy více – *červenomodrobílý*). Dalšími slovtvornými způsoby jsou **konverze** (2.3.3), **reflexivizace** (2.3.4) a slovtvorné úpravy, tj. **univerbizace** a **abreviace** (2.3.5).

2.3.1 Derivace

Podle povahy slovtvorného formantu (vyděleného na základě srovnání fundovaného a bezprostředně fundujícího slova) se v rámci slovtvorného způsobu derivace rozlišují následující slovtvorné postupy:

- a) **prefixace**: slovotvorné prefixy (předpony) stojí před kořenem slova, často se připojují k celému slovu a odvozují se jimi hlavně slovesa:
psát → *za-psat*, *výhoda* → *ne-výhoda*
 Pokud je lexikální význam prefixu velmi oslabený, slouží prefixální tvoření k čisté perfektivizaci prostých nedokonavých sloves (*psát* → *na-psat*, *hořet* → *s-hořet*).
- b) **sufixace**: slovotvorné sufixy (přípony) stojí za kořenem slova, u jmen se k nim bezprostředně připojuje tvarotvorný morfém (deklinací koncovka):
plavat → *plav-ec*, *kámen* → *kamen-ný*
 Zvláštní a v češtině poměrně řídké jsou sufixy, které se ve slově připojují až za deklinací, příp. osobní koncovky, tzv. **postfixy** (*jaký-si*, *kdo-kolí*, *jak-koliv*).
- c) **transflexe**:
 ca) tvoření **koncovkou**:
malina → *malin-í*, *běhat* → *běh-(l)*, *pracovat* → *prac-e*
 cb) tvoření **kmenotvorným sufixem**:
fax → *fax-ova-t*, *hodit* → *ház-e-t*
 Při tvoření sloves kmenotvorným sufixem od dokonavých sloves dochází k jejich imperfektivizaci (*zastoupit* → *zastup-ova-t*, *kousnout* → *kous-a-t*).
- d) **kombinované odvozování**: tvoření více slovotvornými afixy najednou (připojovanými současně před a za kořenem, tj. prefix + sufix, prefix + koncovka, prefix + kmenotvorný sufix):
koleno → *pod-kolen-k-a*, *moře* → *zá-moř-í*, *schopný* → *u-schopn-i-t*
 Někdy dochází k odsunutí afixů – **deprefixaci** (*útes* → *tes*) nebo **desuffixaci**, u ohebných slov často spojené se změnou tvarotvorného morfému (*krásný* → *krás-a*), nebo k záměně sufixů, tzv. **resuffixaci** (*vousatý* → *vous-áč* = ten, kdo je vousatý; zde lze uvažovat i o paralelní motivaci *vousáč* = ten, kdo má vousy, a tedy i paralelní fundaci *vous* → *vous-áč*).

2.3.2 Kompozice

- a) tvoření **nevlastních složenin** (spřežek): pouhé spojení slov (slovních tvarů skladebných syntagmat) vystupujících ve výpovědi jako samostatné výrazy: *zisku chtivý* → *ziskuchtivý*, *země třesení* → *zemětřesení*, *šest a třicet* → *šestatřicet*.
 Přechod k derivaci (prefixaci) představuje obdobné spojování autosemantických slov se synsemantickými, nejčastěji jmen s předložkou. Tak vznikají tzv. příslovečné spřežky (*zpravidla*, *potichu*, *nalevo*).

Podobně jako příslovečné spřežky se tvoří i spřežky částicové (*naštěstí*).

- b) tvoření **vlastních složenin**: členy složenin se většinou formálně liší od základových slov a bývají zpravidla spojovány spojovacím morfémem (konektémem/interfixem – viz 1.2.6): *sladký + kyselý* → *sladk-o-kyselý*, *velký + trh* → *vel-e-trh*, *rychle + bruslit* → *rychl-o-bruslit*.
- c) **kombinované, kompozičně-derivační tvoření**: *psát + romány* → *roman-o-pis-ec*, *měřit + čas* → *čas-o-měř-ič/čas-o-mír-a*, *dávat + zprávy* → *zprav-o-daj-0*, *černé + vlasy* → *čern-o-ulas-ý*.

2.3.3 Konverze

V češtině konverze představuje okrajový způsob tvoření slov: její podstata spočívá v přechodu slova z jednoho slovního druhu do jiného bez formálních, afixy vyjádřených změn:

- a) **změna slovního druhu neohebného slova** (*kolem* adv. → prep.)
- b) **ustrnutí deklinačního paradigmatu** při přechodu ohebného slova k neohebnému slovnímu druhu (*ráno*, *kolem* subst. → adv.)
- c) **změna deklinačního paradigmatu** jména (*vepřový* adj. → *vepřové* subst. N, *konečný* adj. → *konečná* subst. F; takové případy lze chápat také jako výsledek univerbizace: *vrchní číšník* → *vrchní* subst.)

2.3.4 Reflexivizace

Ojedinele se slovesa tvoří pomocí formantů *se*, *si* – ty se uplatňují buď samostatně (*povídat* → *povídat si*), nebo jako spoluformanty (*moudrý* → *umoudřit se*, reflexivizace + prefixace + transflexe). Obdobně se jako spoluformant občas uplatňuje také opačný postup, dereflexivizace (*dít se* → *děj*, *dít se* → *dění*, *dotazovat se* → *dotazovaný*).

2.3.5 Slovtvorné úpravy

Vedle skutečných slovtvorných procesů, při kterých vznikají nová pojmenování, běžně dochází k úpravám již existujících pojmenování. Představují kondenzaci (zhtutnění) vyjádření.

2.3.5.1 Univerbizace

Univerbizace spočívá ve změně víceslovného (ustáleného) pojmenování v jednoslovné: *základní škola* → *základka*, *řidičský průkaz* → *řidičák*, *obchodní*

dům → *obchodák*. Používají se při ní hlavně sufixy a zpravidla vznikají slova nestandardní nebo příznaková – hovorová, expresivní.

2.3.5.2 Abreviace

Abreviací (zkracováním) víceslovných pojmenování (sousloví) vznikají **zkratky** (*Česká republika* → *ČR*) a **zkratková slova** (*Severočeské tukové závody* → *Setuza*). Ze zkratek jsou nejčastější **iniciálové zkratky** (vznikají z iniciál původních víceslovných názvů, zapisují se velkými písmeny a bez teček), a to **písmenné** z názvů počátečních písmen slov původního pojmenování (*Organizace spojených národů* → *OSN [ó es en]*) a **hláskové** z počátečních (spojitě vyslovovaných) hlásek slov původního pojmenování (*Divadelní akademie múzických umění* → *DAMU*). Označujeme je jako **akronyma**. Některá zkratková slova nejen vyslovujeme, nýbrž i skloňujeme jako slova: *České energetické závody* → *ČEZ – v Čezu*).

2.4 Slovtvorný rozbor

Cílem slovtvorného rozboru je zjistit slovtvornou stavbu utvořeného (fundovaného) slova. Ta se zakládá na dvou základních částech (jednočlenných nebo vícečlenných): na slovtvorném základě a formantu. Obě části rozlišíme, porovnáme-li utvořené slovo s jeho slovem (bezprostředně) základovým/slovy základovými: *přístav/ní* – *přístav*, *vysok/o*/*škol/ský* – *vysoká škola*. Podle počtu základových slov a charakteru slovtvorného formantu určíme slovtvorný způsob a (v jeho rámci) slovtvorný postup (včetně typu slovtvorné úpravy). Jako součást slovtvorného formantu uvádíme případné hláskové změny, ke kterým při slovtvorném procesu došlo. Je-li základové slovo samo utvořené, opakujeme rozbor, dokud nedospějeme ke slovu (synchronně) neutvořenému: *odbarvovač* – *odbarvovat* – *odbarvit* – *barvit* – *barva*, *horolezecký* – *horolezec* – *hory* + *lézt*.

Pro přehlednější a snazší vydělování slovtvorných základů a formantů při slovtvorném rozboru píšeme utvořená a základová slova v řádcích pod sebe, do sloupce (morfém pod morfém). Tvarotvorné morfémy (koncovky) dáváme do závorky (nejsou-li samy o sobě slovtvornými formanty).

ochuzený <i>ochudit</i> <i>chudý</i>	derivative: transflexe derivative: prefixace, transflexe	<i>ochuzen-</i> , <i>-ý</i> <i>chud-</i> , <i>-o-</i> , <i>-i(t)</i>
souhrnně <i>souhrnný</i> <i>souhrn</i> <i>hrnout</i>	derivative: sufixace derivative: sufixace derivative: prefixace, transflexe	<i>souhrn-</i> , <i>-ě</i> <i>souhrn-</i> , <i>-n(y)</i> <i>hrn-</i> , <i>sou-</i> , <i>-0</i>
vyšetřovatel <i>vyšetřovat</i> <i>vyšetřit</i> <i>šetřit</i>	derivative: sufixace derivative: transflexe derivative: prefixace	<i>vyšetřova-</i> , <i>-tel(0)</i> <i>vyšetř-</i> , <i>-ova(t)</i> <i>šetřít(t)</i> , <i>vy-</i>
plavečký <i>plavec</i> <i>plavat</i>	derivative: sufixace derivative: sufixace	<i>plavec-</i> , <i>-sk(y)</i> (<i>-c-</i> + <i>-ský</i> > <i>-cký</i>) <i>plav-</i> , <i>-ec(0)</i>
snižování <i>snižovat</i> <i>snížit</i> <i>nížký</i>	derivative: sufixace derivative: transflexe derivative: prefixace, desufixace, transflexe	<i>snižová-</i> , <i>-n(i)</i> (<i>a</i> > <i>á</i>) <i>sniž-</i> , <i>ova-</i> (<i>i</i> > <i>i</i>) <i>níž-</i> , <i>s-</i> , <i>-i(t)</i> (<i>z</i> > <i>ž</i>)
zodpovědnost <i>zodpovědný</i> <i>zodpovědět</i> <i>odpovědět</i> <i>povědět</i> <i>vědět</i>	derivative: sufixace derivative: sufixace derivative: prefixace derivative: prefixace derivative: prefixace	<i>zodpovědn-</i> , <i>-ost(0)</i> <i>zodpověd-</i> , <i>n(y)</i> <i>odpovědě(t)</i> , <i>z-</i> <i>povědě(t)</i> , <i>od-</i> <i>vědě(t)</i> , <i>po-</i>
desetiletí <i>deset let</i>	kompozice, transflexe	<i>deset-</i> + <i>let-</i> , <i>-i-</i> , <i>-í</i>
rychlopalný <i>rychle pálit</i> <i>rychlý</i>	kompozice, sufixace derivative: sufixace	<i>rychl-</i> + <i>pal-</i> , <i>-o-</i> , <i>-n(y)</i> (<i>á</i> > <i>a</i>) <i>rychl-</i> , <i>-e</i>

Literatura

- ČECHOVÁ, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.
- DOKULIL, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.
- DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava – PETR, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.
- HRBÁČEK, Josef – HRDLIČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozborů a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.

- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (ed.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MALIŠ, Otakar – MACHOVÁ, Svatava – SUK, Jaroslav (1997): *Současný český jazyk. Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang)*. Praha: Karolinum.
- ŠLOSAR, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.

Cvičení

1. Uveďte, kterým slovtvorným postupem a od kterých základových slov byla odvozena následující slova:

zlost, chovanec, výrostek, trní, nevelký, náměstí, vysázet, zvýrazňovač, přeprat, ručit, zestárlý, sedávat, hrubě, náprstek, výlov, výčepní (subst.), nesmyslný, skok, kdopak

2. Rozlište slova odvozená a složená a ve skupině složených pak složeniny vlastní a nevlastní:

tělocvik, cvičiště, objednávka, mimoškolní, kolemjdoucí, odmašťovadlo, obrazárna, bohulibý, bystřina, dohazovačka, východisko, okamžik, drátěný, tvarohovomakový, bezvětrí, hromobití

3. a) Najděte slovtvorně neutvořená plnovýznamová slova:

b) Slova utvořená rozdělte na tvořená derivací, kompozicí a kompozičně-derivačním tvořením:

Dvoujazyčný výchovně-vzdělávací program představuje takové vzdělávání těžce sluchově postižených, kde se ve vyučování využívá oboustranně plnohodnotný způsob dorozumívání. Odborně vzdělaný neslyšící učitel předává žákům vyučovací obsah ve znakovém jazyce a slyšící učitel pak na tabuli píše pochopené poznatky ve smysluplném českém textu. Oba učitelé jsou trvale v učebně, ale český jazyk a znakový jazyk se současně užívají co nejméně.

4. Rozdělte slova do skupin z hlediska utvářenosti (vezměte v úvahu jejich význam, základové slovo i slovtvorný formant):

cukrátko, dlátko, držátko, chrástítko, jehňátko, klekátko, kotátko, krmítko, pítka, lízátko, lýtko, měřítka, rajčátko, ořezávátka, poutko, razítka, sítko, tlačítka, ukazovátka, štokrlátka, kopýtko

5. Najděte co nejvíce slov náležejících do slovní čeledi slova *les* a uspořádejte je do slovtvorných řad:

6. Provedte slovtvorný rozbor:

železničářský, vyučený, lítostivost, návrší, podkomoří, polnohospodářský

7. a) Rozdělte slova do skupin slov příbuzných:

b) Každou skupinu slov příbuzných uspořádejte do slovtvorných řad a doplňte do řad chybějící slova:

odvázat se, odvážný, odvést, podvodní, podvodník, pověstný, povodeň, prováděcí, provázek, průvodčí, přivaděč, přívod, svážen, úvaha, uvedení, úvodník, vázat, vazelína, vazivový, vážnost, vodák, vodící, vodič, vodička, vodní, vozidlo, vůdce, vůdčí, vydovádět se, vyvážený, zavedený, vyvozovat, zavedený, závodník, zvěstovat

8. Rozhodněte o psaní následujících složenin: se spojovníkem, nebo bez spojovníku?

severo●východ, obchodně●právní, politicko●ekonomický, sladko●kyselý, fyzikálně●chemický, formálně●obsahový, ústavně●právní, frýdecko●místecký, orlicko●ústecký, bledě●modrý, česko●francouzský, literárně●historický, žluto●zelený, zahraničně●politický

9. Které slovo nepatří s ohledem na způsob tvoření mezi ostatní a proč?

a) cvičiště – semeniště – ohniště – hlediště – bičiště

b) paklíč – patrola – pakůň – pajasan – patisk

c) kocovina – chmelovina – krajkovina – slonovina – lihovina

d) balné – všimné – školné – zpozdné – výpalné

e) nožička – kulička – konvička – právníčka – pastička

10. Určete, zda a jak se u následujících substantiv liší slovtvorný a lexikální význam:

číšník, hodinář, chovatel, chrastítko, kulatina, míchačka, ozim, posunovač, slůně, popraviště, vykonavatel

11. Rozlište slova utvořená odvozováním, skládáním a kombinovaně:

jihozápadní, bílošedý, předměstí, bělovlasý, lukostřelba, tvrdohlavec, severomořský, pozemšťanství, šeroslepost, vzduchotěsný, listopad, rychlodráha, bezlepkový, pecivál, křovinořez, protiletadlový, půlhodinový, stoprocentní, středoškolský

12. Provedte slovotvorný rozbor:

práskačka, posilovat, tlustokožec, každodennost, nížinný, koledník, kolotočář, posuzovatelka, nepřebně, znárodnit